

ՀԱՍՄԻԿ Հ. ԱՄԻՐՋԱՆՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պ. գ. թ.

amirjanyan.hasmik@rambler.ru

0009-0002-4363-0961

DOI: 10.59523/1829-4596.2023.1(26)-67

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԿԱՆԽՄԱՆՆ ՌԻԴՂՎԱԾ ԳԵՎՈՐԳ Ե ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՑԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ (1915 թ. ԱՊՐԻԼ-ՆՈՅԵՄԲԵՐ)*

Քանալի քառեր¹ հայկական կոտորածներ, ռուսական կառավարություն, Արևմտյան Հայաստան, թուրքական կառավարություն, Ամենայն հայոց կաթողիկոս, պետական գործիչներ, Հայկական հարց:

Ներածություն

Օսմանյան Թուրքիայում իշխանության եկած երիտթուրքերի կառավարությունը որդեգրել էր 1894–1896 թթ. հայկական ջարդերի կազմակերպիչ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի (1876–1909) հակահայկական քաղաքականությունը: 1908 թ. երիտթուրքերը իրականացրել են պետական հեղաշրջում: Իշխանությունը զավթել են պատերազմի նախօրյակին:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցը (1911–1930), որը մեծ գործունեություն էր ծավալել 1912–1914 թթ. Հայկական հարցի վերաբացման ուղղությամբ, 1912 թ. սկսած տարբեր աղբյուրներից տեղեկություններ էր ստանում Արևմտյան Հայաստանում հայերի կոտորածների վերաբերյալ: Հայ գործիչներն ու տար-

* Ներկայացվել է 06.IV.2023 թ., գրախոսվել է 16.IV.2023 թ. և 20.IV.2023 թ., ընդունվել է տպագրության 16.VI.2023 թ.:

բեր կազմակերպությունները կաթողիկոսին իրավիճակը ներկայացնելով, նրանից ակնկալում էին կտրուկ գործողություններ՝ կանխելու արևմտահայության գլխին կախված աղետը: Դեռևս 1912 թ. սեպտեմբերի 4-ին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարք Հովհաննես Արշարունին կաթողիկոսին գրում էր, որ անգամ թուրքական սահմանադրության¹ ընդունումից հետո հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը ոչ մի էական փոփոխություն չի կրել: Նա Ադանայի հայերի 1909 թ. կոտորածը համարում էր դաժանությամբ լի նոր ժամանակաշրջանի սկիզբ: 1912 թ. սկսած Վանից, Ախթամարից, Բիթլիսից, Մուշից և այլ վայրերից հեռագրերը գումարում են նոր սպանությունների, կանանց ու անչափահասների առևանգման, բռնի իսլամացման և այլ հալածանքների մասին: Եվ այդ ամենը կատարվում էր թուրքական կառավարության հովանավորության, թողտվության կամ անտարբերության պայմաններում, ինչի նպատակն էր երկրի երեսից հայերին վերացնելը: Պատրիարքն ահազանգում էր, որ եթե հայերի պաշտպանության համար շտապ իրական միջոցներ չձեռնարկվեն, ապա բնակչությունը կոչնչանա, քանզի, ըստ լուրերի, նորից կոտորածի վտանգ կա: Պատրիարքը հույս էր հայտնում, որ կաթողիկոսը կանի հնարավոր ամեն ինչ՝ վիճակը բարելավելու համար²:

Գևորգ Սուրենյանցի դիմումները ռուսական պետական գործիչներին՝ կանխելու հայկական կոտորածները

Կաթողիկոսն, իր հերթին, փորձում էր վտանգի մասին տեղեկացնել մեծ տերությունների ղեկավարներին և ռուսական պետական գործիչներին:

¹ Երիտթուրքերը 1908 թ. հեղափոխությունից հետո վերահաստատեցին 1876 թ. սահմանադրությունը և հայտարարեցին դրա դրույթների կենսագործման մասին:

² Ալեքսանյան, Էվոյան, Սարգսյան 1965, N 1 (10), փաստ. 108, 85–86, Геноцид армян в Османской Империи 1982, док. 108, 228–229:

Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Սազոնովին նրա 1915 թ. մարտի 14-ի պաշտոնագիրն արտահայտում էր հայ ժողովրդի հետազա ճակատագիրը պատերազմում ռուսական զորքի հաղթանակի հետ կապելու մասին միտքը³: Նա ապրիլի 7-ին Ս. Սազոնովին հայտնում էր Էրզրումի, Դերջանի, Ջեյթունի և մերձակա վայրերի անպաշտպան հայերի սպանդի, Բիթլիսում, Վանում, Մուշում, Ակնում ու Կիլիկիայում արյունահեղ բախումների ու տեղի հայ բնակչության տնտեսական քայքայման մասին: Կաթողիկոսը խնդրում էր այդ օրհասական պահին հովանավորել ու պաշտպանել հայ ժողովրդին, «...փրկել ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ (ընդգծումը հեղինակին է – Հ.Ա.) կառավարութիւնից կախում թուր միջոցներով անմեղորեն զոհող քրիստոնեաներին»⁴: Նա խնդրում էր նույնը հաղորդել ԱՄՆ-ում և Իտալիայում ռուսական դեսպաններին:

Ապրիլի 9-ին Հայրապետական դիվանը, որի գրությունները համաձայնեցվում էին կաթողիկոսի հետ և ուղարկվում վերջինիս անունից, Թիֆլիսի ազգային կենտրոնական բյուրոյի⁵ փոխնախագահ Հովսեփ Խունունցին և Սամսոն Հարությունյանին նամակներով հայտնում է, որ հայ ժողովրդին կոտորածներից պաշտպանելու խնդրանքով կաթողիկոսը պատրաստվում է դիմումներ հղել Իտալիա ու ԱՄՆ և Ռուսաստանի արտգործնախարարին խնդրել նույն

³ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 185, 305–306:

⁴ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 192, 314: Геноцид армян в Османской Империи 1982, док. 143, 278:

⁵ Ազգային բյուրոն կամ Թիֆլիսի ազգային կենտրոնական բյուրոն ձևավորվել է 1912 թ. հոկտեմբերին ռուսական կայսրության հայաշատ կենտրոնների ներկայացուցիչների համագումար խորհրդակցությունում: Նպատակն էր՝ օգտվել 1912–1913 թթ. բալկանյան պատերազմների հետևանքով ստեղծված իրադրությունից և հասնել Հայկական հարցի լուծմանը: Ազգային բյուրոյի կազմում էին հայ ազգային գրեթե բոլոր կուսակցությունների և կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Տիրապետող դիրքում էր դաշնակցությունը: 1917 թ. դադարեց գործելուց:

հարցով դիմել հիշյալ պետություններում ոռոսական դեսպաններին⁶:

Դարձյալ ապրիլի 9-ին Ս. Սազոնովը կաթողիկոսին հեռագրում է. «Ի պատասխան ապրիլի 7-ի հեռագրի՝ շտապում եմ յայտնել Ձերդ Սրբութանը, որ ես առաջարկել եմ Իտալիայում եւ Միացեալ Նահանգներում մեր դեսպաններին՝ աջակցել Ձեր դիմումին»⁷:

Կաթողիկոսը համոզված էր, որ թուրքական կառավարությունը պարզապես որոշել է ոչնչացնել հայերին և դրանով վերջ տալ Հայկական հարցին: Դա կանխելու միակ ելքը նա համարում էր հայերի վիճակի մասին մեծ տերություններին և ազդեցիկ լրագրերին պարբերաբար տեղեկություններ տալը:

Արևմտահայության վիճակի բարելավման հարցը կաթողիկոսը մշտապես շաղկապում էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հարցի հետ, ինչը նրա վերջնանպատակն էր: Դա արտահայտվում է հատկապես Պողոս Նուբար փաշային⁸ 1915 թ. ապրիլի 10-ին նրա հղած հեռագրում: Ապրիլի 28-ի թիվ 761 հայրապետական կոնդակով էլ նա հռչակել էր, որ պետք է պաշտպանել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը՝ չեզոք պետություններին բողոքներ հղելով այն սոսկալի անգթության դեմ, որ իրագործում էր թուրքական խելակորույս կառավարությունը հայ անզեն ու խաղաղ բնակչության նկատմամբ⁹:

⁶ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վալ. 195, 315–316, վալ. 196, 316–317:

⁷ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վալ. 194, 315:

⁸ Պողոս Նուբար փաշա (1851–1930), եգիպտահայ հայտնի բարերար, Եվրոպայում կաթողիկոսի լիազոր և հայության ներկայացուցիչը, Փարիզում գործող Ազգային պատվիրակության նախագահ:

⁹ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վալ. 215, 337:

Ապրիլի 14-ին Գևորգ Ե-ն Կովկասի կառավարչապետ, կոմս Իլարիոն Վորոնցով-Դաշկովին հեռագրում էր¹⁰ այն մասին, որ Թուրքիայում ապրիլի 10-ից սկսվել էր հայերի համատարած ջարդ և խնդրում շտապեցնել ռուսական զորքի նախատեսվող արշավանքը¹¹:

Մայիսին 15-ին¹² կաթողիկոսը տեղեկագիր-նամակով Ռուսաստանի արտգործնախարարին շնորհակալություն էր հայտնում հայ խաղաղ բնակչության կոտորածը դադարեցնելու հարցով տարբեր երկրներում ռուսական դեսպաններին դիմելու համար: Նա ևս մեկ անգամ խնդրում էր Լոնդոնի և Փարիզի ռուսական դեսպաններին հանձնարարել՝ իրենց խորհուրդներով աջակցել Պողոս Նուբարին: Գևորգ Ե-ն նկարագրում էր թուրքական կառավարության գազանությունները, թե ինչպես են Վանի վիլայեթում, զորակոչի կամ հասարակական աշխատանքների պատրվակով, թուրքերը հավաքում հայերին և բնակավայրերից հեռացնելով՝ հրացանազարկ անում, իսկ կանանց ու երեխաներին առևանգում: Կաթողիկոսը նախարարին տեղեկացնում էր, որ այդ ամենի դեմ բողոքելու նպատակով, որպես իր ներկայացուցիչ, Փարիզ և Լոնդոն է ուղարկել Պողոս Նուբար փաշային¹³:

Կաթողիկոսի սույն տեղեկագիր-նամակը նպատակ ուներ նաև հասկանալ ռուսական կողմի արձագանքը՝ իր ներկայացուցչին Եվրոպա ուղարկելու հարցում: Դա հասկանալի է, եթե հաշվի առնենք, որ Պողոս Նուբարը, որպես կաթողիկոսի ներկայացուցիչ ու պատվիրակության նախագահ, հանձնարություն ուներ Արևմտյան Հա-

¹⁰ Ռուս պետական և ռազմական գործիչ, Կովկասի փոխարքա (1905–1915): Նրա առաջարկով Նիկոլայ 2-րդը 1905 թ. օգոստոսի 1-ին ստորագրել է հրամանագիր՝ 1903 թ. հայկական եկեղեցիներից բռնագրավված ունեցվածքը վերադարձնելու և հայկական դպրոցները վերաբացելու մասին:

¹¹ **Լեո** 1925, 320:

¹² Սույն նամակը Մ. Ներսիսյանի կազմած ժողովածուում թվագրված է մայիսի 14: Տե՛ս Геноцид армян в Османской Империи 1982, док. 150, 282:

¹³ Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 202, 321–322:

յաստանում կոտորածի դեմ բողոքներ հղել Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի պետական գործիչներին ու աշխատանքներ տանել Արևմտահայաստանի ինքնավարության ուղղությամբ:

Այստեղ կարևորվում է հատկապես Գևորգ Ե-ի շեշտադրումը Հայաստանի ինքնավարության հարցի վերաբերյալ: Կաթողիկոսի համար հայկական կոտորածների կանխումը զուտ ազգի անվտանգության և ապահովության երաշխիք չէր, այլ Արևմտյան Հայաստանը թուրքական տիրապետությունից ազատագրելուն և պետականության վերականգնելուն ուղղված հեռահար նպատակ:

Գևորգ Սուրենյանցի դիմումները եվրոպական պետական գործիչներին՝ կանխելու հայկական կոտորածները

Կաթողիկոսի հաջորդ քայլն էր դիմել նաև եվրոպական պետություններին՝ Ֆրանսիային, Անգլիային և այլն: Պողոս Նուբարի առաջարկով և սեփական նախաձեռնությամբ նա պատրաստվում է հայրապետական կոնդակներ ուղարկել հայկական տարբեր գաղթօջախների ներկայացուցիչներին և հորդորել, որ այլազգի պետական գործիչներին հղված դիմումներն անմիջական առնչություն ունենան Հայոց դատի հետ և հակասություններ չպարունակեն Էջմիածնից ուղարկված կամ Պողոս Նուբարի ներկայացրած հարցերի հետ¹⁴:

Կաթողիկոսը 1915 թ. ապրիլի 28-ի 761 թվակիր կոնդակով Պողոս Նուբարին տեղեկացնում էր, որ հայկական կոտորածների վերաբերյալ ահազանգել է Իտալիայի թագավոր Վիկտոր Էմմանուելին, ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնին, Ֆրանսիայի նախագահ Ռայմոն Պուանկարեին, ինչպես նաև Անգլիայի Զորք V թագավորին, որպեսզի վերջինները Կ.Պոլսի իրենց դեսպանների միջոցով միջոցների դիմեն՝ սանձահարելու անգնեն հայության բնաջնջումը¹⁵:

¹⁴ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 215, 337–338:

¹⁵ Պողոս Նուբար փաշա, վավերագրեր 2021, վավ. 56, 86:

Բացի այդ, կաթողիկոսը Պողոս Նուբարին հանձնարարում է թուրքական վայրագությունների վերաբերյալ, իր հերթին, եվրոպական պետությունների կառավարություններին բողոքագրեր ներկայացնել: Սակայն վերջինս գերադասում է, որ նմանօրինակ հեռագրերը հենց կաթողիկոսի կողմից և անունից ներկայացվեն, որպեսզի ապագայում փաստաթղթային արժեք ունենան¹⁶:

Այդ ընթացքում Գևորգ Ե-ն Վանի առաջնորդական փոխանորդ Եզնիկ վարդապետ Ներկարարյանի, ատենադպիր Մ. Նալբանդյանի և ատենապետ Գևորգ Ճիտեչյանի կազմած համատեղ տեղեկագրից մայիսի 20-ին տեղեկանում է Վանի հայերի ինքնապաշտպանության վերաբերյալ¹⁷: Արևմտահայ գործիչները տեղեկություններ էին հաղորդում նաև ռուսական զորքերի գրավումից առաջ նահանգում տեղի ունեցած սոսկալի կոտորածի և հայերին զինվորագրվելու պատրվակով տարհանելու մասին: Տեղեկագրում նկարագրվում էր հայերի ինքնապաշտպանությունը մինչև մայիսի 6-ը, երբ ռուսական բանակը քաղաք մտավ, և նահանգի կառավարման ղեկը հանձնվեց Արամ Մանուկյանին¹⁸:

Կարծում ենք, թե՛ ռուսական, թե՛ անգլիական կողմը հասկանում էին, որ թուրքերը կոտորածները կազմակերպել էին մինչև ռուսական զորքերի ժամանումը: Բացի այդ, երկուստեք հավաստի տեղեկացված էին կոտորածների մասին: Հետաքրքիր է 1915 թ. մայիսի 1-ի Ռուսաստանի արտգործնախարարի հեռագիրը Լոնդոնի ռուսական դեսպանին առ այն, որ Վանի հայերի ապստամբության պատճառն անկասկած կոտորածն է, ոչ թե հակառակը, քանզի ի-

¹⁶ Պողոս Նուբար փաշա. վավերագրեր 2021, վավ. 57, 89:

¹⁷ Վանի ինքնապաշտպանությունը տեղի է ունեցավ 1915 թ. ապրիլի 7-ից մայիսի 4-ը, մայիսի 5-ի երեկոյան քաղաք է մտել հայ կամավորական հեծելազորը: Մայիսի 6-ին Վան է մտնում ռուսական զորաջոկատ և թուրքական զորքը փախուստի է դիմում: Արամ Մանուկյանը նշանակվում է Վանի և ազատագրված գավառների ժամանակավոր կառավարիչ (նահանգապետ):

¹⁸ Հայաստանի Ազգային արխիվ, ֆ. 57 ց. 2, գ. 692, թթ. 13–15:

մաստ չունեն, որ հայերն ապստամբեին թվական գերակշռություն ունեցող թուրքական զորքի դեմ՝ մինչև դաշնակիցների զորքերի ժամանումը¹⁹:

Մանազկերտի թեմի փոխանորդ Հովհաննես Տեր-Ավետիքյանը մայիսի 28-ին նամակով կաթողիկոսին տեղեկացնում էր, որ շրջակայքում գրեթե հայ չի մնացել²⁰: Նա հունիսի 2-ին Գևորգ Ե-ին հերթական տեղեկագիրն է հղում Խնուսի, Ներքին Բուլանըղի, Արծկեի, Բաղնոցի և Այնթափի հայերի կոտորածի մասին:

Գևորգ Ե-ն 1915 հուլիսի 5-ին Ս. Սազունովին հավաստիացնում էր, որ արժանահավատ տեղեկությունները Կ.Պոլսից և Կիլիկիայից շարունակում են գուժել հայերի զանգվածային կոտորածի, նրանց բռնի տեղահանման և դեպի Իկոնիա ու Միջագետք արքայազնի մասին, որտեղ աննպաստ պայմաններից և կլիմայից ոչնչանում են, ինչը թուրքական կառավարության նպատակն է²¹:

Կաթողիկոսի հանձնարարականի համաձայն, Պողոս Նուբարը շարունակում է տեղեկագրերով պարբերաբար մեծ տերությունների կառավարություններին հիշեցնել և շեշտադրել թուրքական կառավարության իսկական նպատակը. այն է՝ Հայաստանը և Կիլիկիան դատարկել հայերից և բնակեցնել քրդերով ու գաղթական մահմեդականներով: Գևորգ Ե-ն 1915 թ. հուլիսի 19-ին Պողոս Նուբարին գրում էր, որ անհրաժեշտ է առանց հետաձգելու նախապատրաստել «Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի պետական մարդոց, քաղաքական գործիչներին եւ ազդեցիկ մամուլի ներկայացուցիչներին յօգուտ տաճկահայաստանի (Կիլիկիայի հետ) ինքնավարութեան»²²:

¹⁹ Геноцид армян в Османской Империи 1982, док. 149, 281.

²⁰ **Ներսիսյան** 1965, 88–90: Геноцид армян в Османской Империи 1982, док. 151, 282:

²¹ Геноцид армян в Османской Империи 1982, док. 157, 291:

²² Վախերազրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 215, 337:

Սույն տողերը վկայում են, որ կաթողիկոսը նմանապես ակնկալում էր Կիլիկիայի ազատագրումը դաշնակիցների օգնությամբ, ինչը հետագայում պայմաններ կստեղծեր համաշխարհային պատերազմից հետո այդ տարածքում ևս ինքնավարություն ձեռք բերել:

Գևորգ Ե-ն 1915 թ. հոկտեմբերի 16-ին Պողոս Նուբարից ստանում է արևմտահայերի, ինչպես նաև Կիլիկիայի հայերի վիճակի վերաբերյալ հիշատակագրերի պատճեններ, որոնք նրա կողմից ներկայացվել էին Անգլիայի և Ֆրանսիայի արտգործնախարարներին²³: Պողոս Նուբարը նոյեմբերի 14-ի հերթական տեղեկատվության մեջ կաթողիկոսին հայտնում էր, որ Լոնդոնում գտնվելու ընթացքում տեսակցություններ է ունեցել արտգործնախարար Արթուր Նիքոլսոնի, Լորդ Բրայսի, Լորդ Լենսթոնի, խորհրդարանի այլ անդամների և պետական անձանց հետ: Նա վստահություն էր հայտնում, որ հաղթանակից հետո թուրքական պետության ճակատագիրը կլուծվի հայերի համար դրական տեսանկյունից²⁴:

Այդ ընթացքում կաթողիկոսը Պողոս Նուբարին հանձնարարում է Կիլիկիայի դեպքերի վերաբերյալ դիմումներ հղել Իտալիայի ու ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներին և Ֆրանսիայի արտգործնախարարին²⁵: Պողոս Նուբարը կատարում է կաթողիկոսի հանձնարարությունը, բայց անարդյունք: Պետությունները խոստովանում են, որ առայժմ որևէ գործնական միջոցի չեն կարող դիմել:

²³ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 239, 374:

²⁴ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 242, 378–379:

²⁵ Հավանաբար, կաթողիկոսը նկատի ուներ այն, որ 1915 թ. նոյեմբերին Ֆրանսիան ու Անգլիան հրաժարվեցին Կիլիկիայում ափսհանում կատարել, ինչը թուրքերին հնարավորություն տվեց ցեղասպանություն իրականացնել նաև կիլիկիահայության նկատմամբ:

Կաթողիկոսի հերթական հեռագրից հետո Պողոս Նուբարը նորից է դիմում Արթուր Նիքոլսոնին ու Լոնդոնում դաշնակից պետությունների դեսպաններին՝ նկարագրելով հայերի ծանր վիճակը վեց վիլայեթներում և Կիլիկիայի կոտորածը, բայց «եվրոպացիները խորին ցավ հայտնելուց բացի ոչինչ չկարողացան անել»²⁶:

Ավելին, Կ. Պոլսի ֆրանսիական դեսպանատան առաջին թարգման Պ. Լըտուն, պատմում է, որ մայիսին դաշնակիցների կողմից համատեղ նոտան որոշել է, որ հայերի հարստահարությունների համար անմիջական պատասխանատու են թուրքական նախարարները: Նոտայի արդյունքը եղել է այն, որ ավելի են շատացել հարստահարություններն ու ձերբակալությունները, այդ թվում, ձերբակալվել են արևմտահայ պետական ու հասարակական գործիչներ Գր. Զոհրապն ու Վարդգեսը: Ըստ Պ. Լըտուի, «պետութեանց յիշեալ հաւաքական յայտարարութիւնը ...կրակին վրայ ձէթ թափելու նման գործ մը եղած է»²⁷:

Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյի փոխնախագահ Հ. Խունունցը և քարտուղար Յակ. Քոչարյանը 1915 թ. նոյեմբերի 18-ին կաթողիկոսին գրում են Արևմտահայաստանից եկող սոսկալի լուերի մասին և զգուշացնում, որ եթե արտաքին միջամտություն չլինի, Արևմտյան Հայաստանը վերջնականապես կավերվի և ժողովուրդը կբնաջնջվի: Հաշվի առնելով վիճակը՝ Ազգային բյուրոն փորձում է ձեռք բերել կաթողիկոսի լիազորությունը, որպեսզի բյուրոյի անդամներ Հ. Զավրյան ու Ղուկասովը պաշտոնական դիմումներ հղեն պետություններին և պաշտպանություն աղերսեն կոտորվող արևմտահայության համար²⁸:

²⁶ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 242, 381:

²⁷ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 242, 380:

²⁸ Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք ԺԳ, 2005, վավ. 244, 385:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի բազմաթիվ նամակներն ու կոնդակները, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանից հասնող բազմաթիվ լուրերը մեկ անգամ ևս փաստում են, որ դեռևս 1912–1914 թթ. սկսած երիտթուրքերը գործնական քայլերի էին դիմում՝ կազմակերպելու հայերի համընդհանուր կոտորածներ: Կաթողիկոսը հասկանում էր, որ թուրքական ծրագիրն աներեր գործում է և միայն մեծ տերությունները կկարողանան գործնական քայլերի միջոցով էական դեր կատարել այդ խնդրում: Ուստի, նրա գործունեությունն ուղղված էր վերջինների ուշադրությունը սևեռելու հայկական կոտորածների վրա: Սակայն եվրոպական տերություններն ու ռուսական կառավարությունը, իրենց շահերից ելնելով՝, սահմանափակվում էին լոկ դիվանագիտական քայլերով և խոստումներով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալեքսանյան Ս., Էվոյան Վ., Սարգսյան Ա. 1965, Մարդկությունը չպետք է ների, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, N 1 (10), էջ 34–106:

Լեո 1925, Անցյալից, Թիֆլիս, հրատ. «Խորհրդային Կովկաս», 480 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 692, թթ. 13–15:

Ներսիսյան Մ. Նյութեր հայկական կոտորածների մասին, ՊԲՀ, 1965, թիվ 1, էջ 86–100:

Պողոս Նուբար փաշա. վավերագրեր / Կազմ. Է. Հովսեփյան, գլխ. խմբագիր՝ Ա. Վիրաբյան, Երևան, Հեղ. հրատ., 2021, 407 էջ:

Վաերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք ԺԳ, Գևորգ Ե Սուրենեանց Կաթողիկոս Ամենայն հայոց (1847–1930), 2005, Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, կազմող՝ Սանդրո Բէիբուդեան, տպ. Մուղնի, Երեւան, 712 էջ:

Геноцид армян в Османской Империи 1982. Сборник документов и материалов под. ред. М.Г. Нерсисяна, Ереван, изд. «Айастан», 704 с.

Асмик О. Амирджян, *Институт истории НАН РА, к.и.н.*, Деятельность Геворга Суренянца по предотвращению резни западных армян (апрель – ноябрь 1915 г.)

Резюме

В 1908 г., когда в Османской империи младотурки пришли к власти, преследование армян не прекращалось. С начала апреля 1909 г. турки организовали погромы армян Киликии.

Католикос всех армян Геворг V, сыгравший большую роль в раскрытии Армянского вопроса в 1912, получил информацию из разных источников о массовых убийствах армян в Западной Армении. Католикос обратился к разным европейскими и российскими государственными военным и общественным деятелям с просьбой предотвратить резню западных армян.

Целью католикоса было заставить турецкое правительство прекратить резню через вмешательство великих держав. Однако европейские державы и российское правительство ограничивались лишь дипломатическими шагами и обещаниями, руководствуясь собственными интересами.

Ключевые слова: погромы армян, российское правительство, Западная Армения, турецкое правительство, Католикос всех армян, государственные деятели, Армянский вопрос.

Hasmik O. Amirjanayan, *Institute of History of the NAS RA, PhD in History*, Geworg Surenyanc's Activity on the Prevention of the Massacre of Western Armenians (April – November 1915)

Summary

In 1908, after the abolition of Abdul-Hamid's despotic regime and the coming to power of the Young Turks, the persecutions and atrocities against the Western Armenians did not stop. From April 1909 the Turks organized the massacre of the Armenians of Cilicia.

The Catholicos of All Armenians, Gevorg V, who played a major role in the discovery of the Armenian question in 1912, received information about the massacre of Armenians in Western Armenia from various sources. The Catholicos appealed to various state and public European and Russian statesmen and public figures with the request to prevent the massacre of the Western Armenians.

The purpose of the Catechism was to influence the Turkish government through the great powers and make them stop the massacre. However, the European countries and the Russian government, guided by their own interests, were limited to diplomatic steps and promises.

Key words: massacre of the Armenians, Russian government, Western Armenia, Turkish government, Catholicos of All Armenians, statesmen, Armenian question.